

Світлана Стельмах
(pedagog@ucu.edu.ua)

ПРОБЛЕМА БУЛІНГУ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема булінгу була і залишається однією з найактуальніших тем для дослідників із різних галузей й однією з тем-табу для освітян. Та попри таку полярність поглядів, вона потребує об'єднаних зусиль науковців і практиків для виявлення масштабів проблеми, розуміння суті причин та ставлення до неї учасників освітнього процесу і розбудови системи превентивної роботи.

Висвітлюються результати дослідження проблеми через анкетування учнів загальноосвітніх навчальних закладів Києва та Львова. Виявлено, що булінг є невід'ємною та звичною частиною сучасного шкільного життя. Незважаючи на негативне ставлення до кривдників, учні переважно замовчують випадки насильства. Система попередження, виявлення та реагування на випадки булінгу відсутня, що є причиною аналогічної реакції педагогічного колективу на прояви насильства серед дітей. При цьому школярі відчують потребу підтримки дорослих, проведення просвітницьких заходів із протидії булінгу, опанування навичками протистояння й реагування на прояви насильства.

Ключові слова: булінг, цькування, насильство серед дітей, результати емпіричного дослідження.

Останніми роками явище шкільного насильства викликає значний інтерес у науковців з різних галузей знань. Посилює цей інтерес введення в дію Закону України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» та інформаційна кампанія з протидії булінгу, розпочата державними й громадськими організаціями.

Водночас у світовому науковому просторі ця проблема не є новою. Вперше її дослідженням почали займатися науковці зі Скандинавії ще наприкінці 1960-х років минулого століття. Праці Петера-Пауля Хайнеманна (1969, 1972), Дена Ольвеуса (1973) та Анатолія Пікаса (1975) стали початком вивчення булінгу серед школярів. На сьогодні ці локальні дослідження переросли у міжнародні та уможливили започаткування співпраці між науковими товариствами різних країн. Це привернуло увагу освітян, політиків, батьків

та інших людей до проблеми шкільного насильства й підвищило загальний рівень інформованості про явище, з яким усі стикалися на власному досвіді або яке бачили та про яке чули.

Проблема булінгу є інтернаціональною. Насильство серед школярів трапляється у країнах незалежно від соціально-економічного розвитку, політичної ситуації, індексу задоволеності життям тощо. Водночас інтерес і досвід вивчення булінгу значно різняться від країни до країни.

В Україні проблема залишається маловивченою, зважаючи на приховування випадків цькування у школі через небажання адміністрації ризикувати репутацією закладу. Вперше відкрито й відверто про знущання у школі заговорив режисер Ролан Биков у художньому фільмі «Опудало» 1983 р., де шестикласниця Олена Бессольцева зіштовхується з вербальним і психологічним насильством однокласників. Фільм знято за однойменною повістю Володимира Железнікова (1981). За основу автор узяв випадок, який трапився з його онукою. Прийшовши у новий клас, дівчина бажала сподобатись однокласникам і стати частиною колективу, тому терпіла прізвисько «Опудало», яким її називали діти. Та коли вона взяла на себе чужу провину, весь клас оголосив їй бойкот. Для радянських кіноглядачів, не знайомих із подібними випадками в радянській школі, фільм став відвертим шоком. Це був перший фільм, де піонери зображені не як юні лєнінці – зразки для наслідування, а як справжні антигерої.

Лише у 2000-х роках на території вже суверенної України почали з'являтися наукові праці, присвячені феномену насильства серед дітей. Олександр Дроздов (2003), Володимир Ролінський (2003), Людмила Лушпай (2010), Світлана Стельмах (2011), Тетяна Алексеєнко, Сергій Кушнар'ов (2013) та інші науковці визначили теоретичні основи соціально-психолого-педагогічної проблеми булінгу, дефініцію цього явища, його риси, структуру, детермінанти та наслідки.

Перше практичне дослідження випадків цькування проведено у 2009 р. Всеукраїнською громадською організацією «Жіночий консорціум України» спільно з Вінницькою громадською організацією «Пані Всесвіт», Кіровоградською дитячою екологічною громадською організацією «Флора», Коаліцією молодіжних громадських організацій «Молода Черкащина» в рамках проєкту «Попередження насильства в школі», який здійснюється за фінансової та експертної підтримки Шведської громадської організації «Save the Children Sweden» у чотирьох областях України: Вінницькій, Кіровоградській, Київській та Черкаській¹.

---

¹ Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. *Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні*. Київ: Інтертехнодрук 2009.

Згодом, 29 травня 2015 р., в рамках проекту Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні» проведено друге дослідження з питань насильства щодо дітей, яке підтвердило проблему булінгу в Україні.

Однак результати двох опитувань не дають достатньої кількості наукової інформації для встановлення взаємозв'язків і формування системи вивчення булінгу, пошуку шляхів попередження та подолання шкільного насильства, розробки профілактичних, корекційно-реабілітаційних програм для учасників процесу. Тому існує потреба проведення більшої кількості практичних досліджень, що дасть змогу доповнити і збагатити отримані знання, розвинути нові концепції виявлення та подолання шкільного насильства.

Навчання у школі – це період активної взаємодії дитини з іншими дітьми, від бажання спільної діяльності до стремління набути статусу у колективі та визнанні власної цінності в очах однолітків. Часом це прагнення переростає у бажання домінувати через приниження й підпорядкування іншої особи, особливо, якщо та не може себе захистити. Ось тут важливо вчасно помітити і зупинити поведінку кривдника. Нетолерантне ставлення вчителів і батьків до проявів булінгу серед дітей є стримуючим фактором його поширення. А найефективніший шлях зупинити насильство – вчити кожного школяра, який є свідком того, що відбувається, зайняти відповідальну позицію. Діти можуть змінити чийсь життя, не тільки заступаючись за того, кого ображають, а й спонукаючи кривдника стати кращим.

Чи знають учні про булінг та чи знайомі вони з цим явищем? Як реагують на прояви насильства? Що можна зробити для попередження цькування? Ці та інші запитання спонукали нас провести емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення не лише ступеня зараженості шкіл, а й ставлення дітей до явища, рівень їхньої поінформованості про можливості попередження та протидії.

Опитування учнів проводили шляхом анкетування із використанням авторської анкети. Зважаючи на вікові особливості цільових груп, для учнів молодших, середніх та старших класів розроблено три види анкет, зі спільними для кожної групи запитаннями, сформульованими відповідно до віку респондентів. Опитування проводили до введення в дію Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». Зважаючи на це, ми передбачили, що термін «булінг» є маловідомим та маловживаним поняттям у роботі з дітьми. Тому в анкетах використано термін «насильство серед дітей».

До вибірки увійшло 378 учнів п'яти загальноосвітніх навчальних закладів Львова та Києва. У дослідженні проведено анкетування учнів 3–11 класів, віком 8–17 років. Опитано 148 (39%) учнів початкової школи, 130 (34%) учнів середньої школи та 100 (27%) учнів старшої школи. Серед респондентів 191 (51%) хлопець і 187 (49%) дівчат.

У сучасних умовах хлопці та дівчата проводять більшу частину свого часу у школі. Як зазначають вітчизняні та зарубіжні науковці і практики, освітнє середовище є частиною життєвого, соціального середовища людини, яке виявляється у сукупності всіх освітніх факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на особистість у процесах навчання, виховання та розвитку; є певним виховним простором, у якому розвивається особистість². Для повноцінного розвитку дитина має відчувати захищеність і безпеку. Та чи виконує школа функцію безпечного середовища? 74% респондентів зазначили, що почуваються у безпеці в навчальному закладі, натомість 13% дітей не підтверджують цього і 13% не змогли відповісти на це запитання.

Причинами відмови йти до школи є бажання уникнути неприємностей, пов'язаних із труднощами у навчанні; індивідуальними особливостями, зокрема невпевненістю, сором'язливістю, невмінням будувати соціальні контакти; труднощами у спілкуванні, а саме конфліктами з учителями та учнями, а також проблемою цькування.

Дослідження підтвердило існування булінгу серед дітей у школах. 39% учнів ствердно відповіли, що спостерігали прояви насильства серед учнів, 46% не спостерігали і 15% учнів не змогли відповісти на це запитання. У ході дослідження виявлено, що зі словом булінг, до моменту проведення дослідження, були знайомі лише 34% опитаних, 53% респондентів не знали цього слова і 13% не могли відповісти. Учнів старших класів, які дали ствердну відповідь, ми просили пояснити термін. У більшості вони давали правильну відповідь, називаючи булінг насильством. Також були пояснення, що це залякування, психологічне насильство, цькування. Водночас кілька осіб, які вказали, що знають, що таке булінг, пояснили що це «спортивна гра», «гра, у якій збивають кеглі», «кидання м'яча в кеглі».

Як бачимо, учні знають про насильство, проте іноземний термін не використовують взагалі або зрідка. Подекуди діти плутають його з грою в боулінг.

Зазначимо, що учні не лише теоретично, а й практично знайомі з насильством. 81% опитаних вказали, що у їхніх класах трапляються такі образливі дії, як прізвиська, штурхани та бійки, псування речей, відбирання грошей тощо. І лише 19% учнів не стикались із цим у своєму класі. На нашу думку, така невідповідність результатів дослідження щодо насильства зумовлена тим, що діти не ідентифікують образливі слова, насмішки, штовхання, а часом і побиття інших дітей як насильство. Подекуди, за словами учнів, це заслужене покарання особи за її поведінку «тому, що так треба», «вона / він це заслужив» тощо.

---

² Цюман Т., Бойчук Н. *Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посібник* / за заг. ред. Т. Цюман. Київ 2018, с. 9.

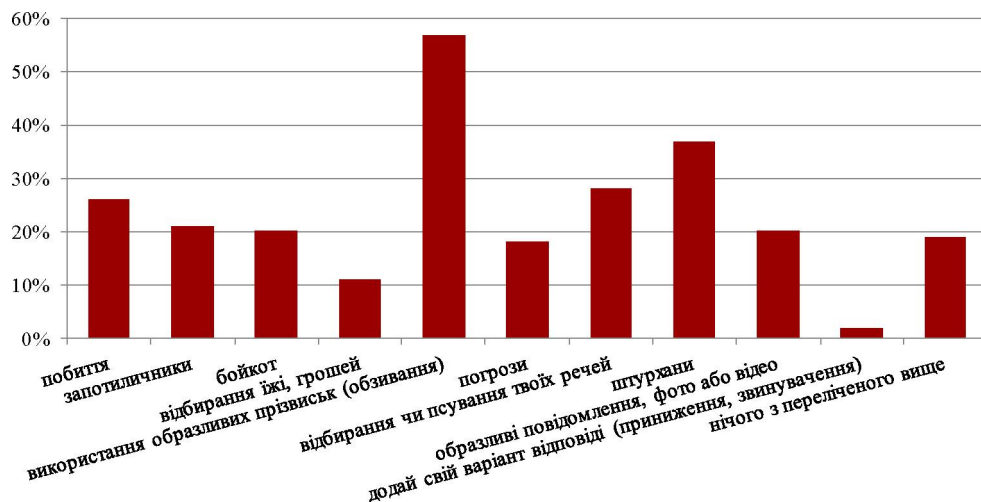

Рис. 1. Образливі дії, які трапляються у класі між дітьми

Більшість дітей (85 %) ототожнює насильство з фізичними проявами: погрозами, побиттям, відбиранням грошей і речей інших дітей. 20 % респондентів вказують на вербальні ознаки насильства, 11 % – на соціальні та 15 % проявами насильства вважають образливі повідомлення, фото або відео.

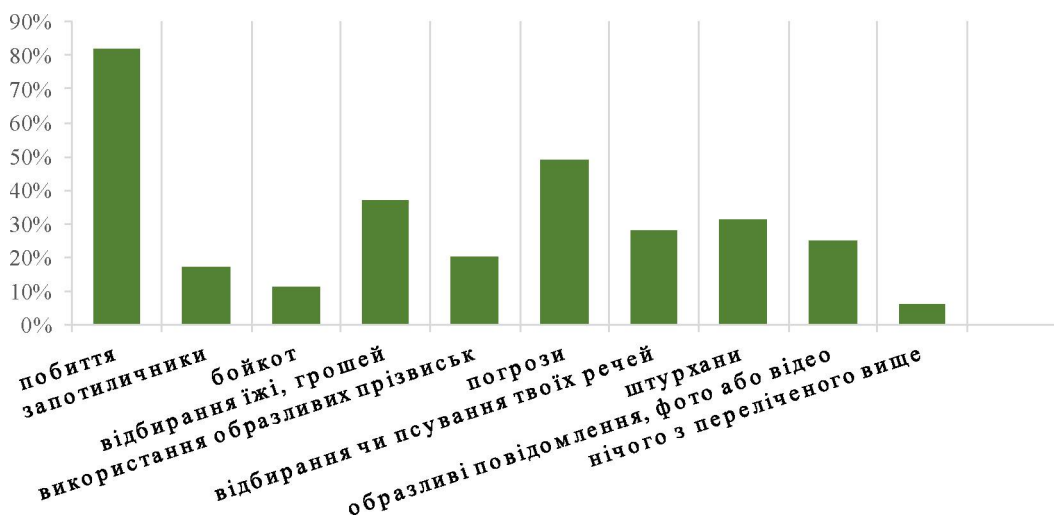

Рис. 2. Які дії є насильством?

Досліджуючи систематичність явища, виявлено, що 26% опитуваних щотижня спостерігають прояви насильства серед учнів свого класу, 11% – кілька разів на місяць, 21% – кілька разів на рік і 43% респондентів не бачили цього у своїх класах. Удвічі більша кількість учнів спостерігає насильство у школі серед інших дітей. Переважно насильство вчиняє старший учень або група учнів, хоча респонденти вказують і на групу однокласників чи молодших учнів.

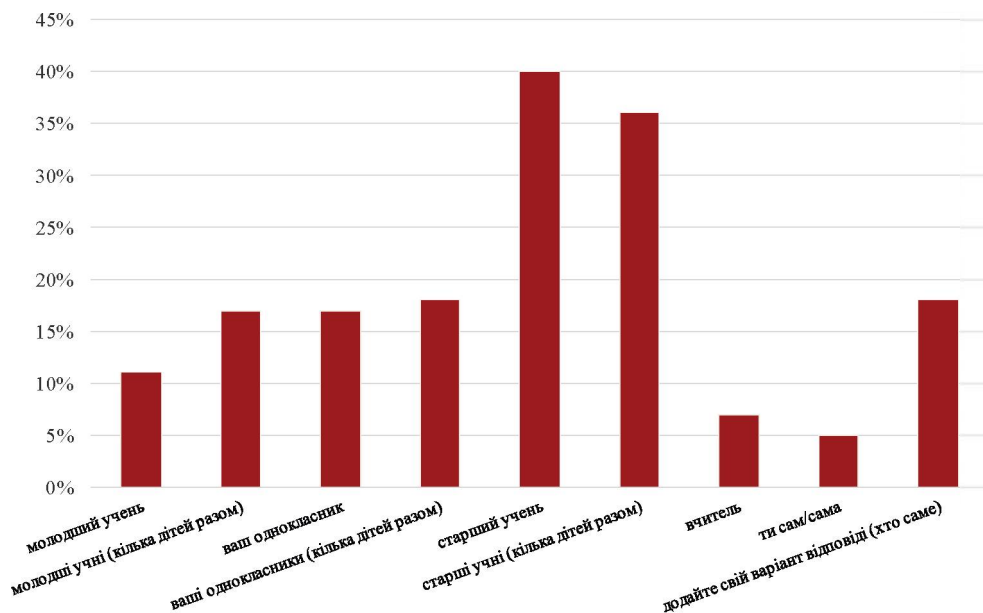

Рис. 3. Хто, як правило, чинив насильство?

Дослідження виявило, що основними причинами булінгу є дисбаланс фізичної сили жертви і кривдника (20%), наявність певних вад, зокрема заїкання, накульгування, косоокість тощо (13%), а також низький матеріальний статус дитини (11%). В останніх випадках можемо припустити, що зовнішні ознаки дітей – жертв насильства підкріплені їхніми соціально-психологічними особливостями: недостатньо розвинутим умінням взаємодіяти з іншими учасниками колективу, зниженим рівнем самооцінки, підвищеною тривожністю, агресією.

Відомо, що причиною віктимізації може стати фактор «інакшості» – будь-яка відмінність від більшості однолітків. Приводом можуть бути низький чи високий зріст, надмірно низька вага чи повнота, колір волосся, манера одягатися, характерна вимова, особливості поведінки, соціальний статус тощо. Часто такі діти й підлітки не мають друзів і не користуються захистом однолітків, стаючи легкою мішенню для кривдника.

Водночас дослідження Д. Ольвеуса (1974, 1983) довели, що зовнішність не має вирішального значення у виборі жертви, а може бути лише фактором ризику. При цьому треба враховувати й інші чинники, зокрема рівень фізичного розвитку, рівень соціалізації та індивідуальні психологічні особливості.

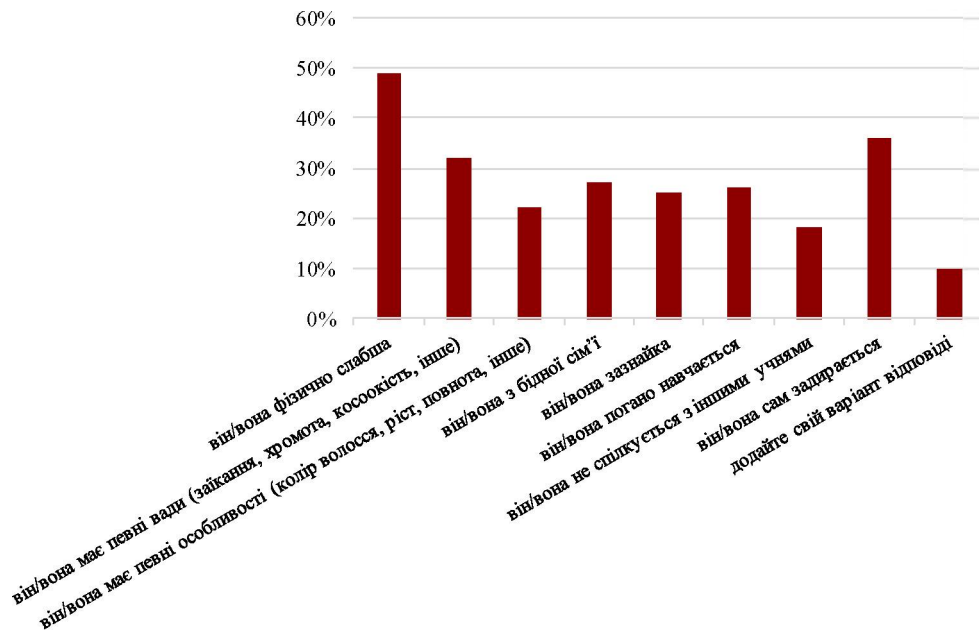

Рис. 4. Чому знищуються над цим учнем / ученицею?

Вагомою причиною знущання над учнем є недостатній рівень навичок узаємодії з іншими дітьми та поведінка, що може певним чином провокувати вороже ставлення до них. Так, 14% опитаних зазначили, що жертва насильства «сама задирається», провокуючи тим самим відповідну реакцію дітей. Це типові жертви-провокатори. За даними Д. Ольвеуса, ці діти, як і переслідувачі, мають тенденції до домінування, підвищений рівень агресивності та імпульсивності, недостатній рівень навичок узаємодії з іншими дітьми. Це можуть бути діти з труднощами у навчанні, яскраві особистості (обдаровані діти), діти, які страждають розладами уваги чи з негативними рисами характеру, якимись проявами поведінки³.

Причинами цькування таких дітей можуть бути як сімейні, так і організаційні чинники, що потребує додаткового вивчення через спостереження, інтерв'ювання учнів і проведення фокус-груп.

³ Olweus D. A. Bullying in schools: facts and intervention (2010) // *Researchgate* (<https://www.researchgate.net/>).

Булінг викликає в учнів неоднозначні почуття. Переважно діти відчувають незахищеність (21%), страх (16%), вину (10%) і сором (10%), спостерігаючи за процесом цькування. Такі переживання можна вважати основними чинниками приховування та посилення проявів булінгу. Незважаючи на те, що дії кривдника викликають у дітей злість (18%), зневагу (17%), обурення (15%) та ненависть (13%), страх опинитися на місці жертви, залишитися з проблемою наодинці, проявити сміливість протиставити себе більшості та визнати свою слабкість, захищаючи жертву, зупиняє більшість учнів від втручання у процес цькування.

У той же час учні сприяють віктимізації жертви, відчуваючи стосовно неї обурення (39%), зневагу (36%), злість (37%). Такі відчуття можна пояснити повагою сильних осіб, здатних постояти за себе. Натомість нездатність чинити опір насильству, невміння боронити себе, навіть при дисбалансі сили, спричиняє знецінення такої особи та утвердження думки про особисту провину в такому ставленні до неї. За учнем / ученицею, на якого / яку нападають, остаточно закріплюється статус жертви. Школярі, звикнувши до постійних знущань над нею, звинувачують її за ситуацію, що склалася. Згодом особа сама починає вірити в те, що вона винна у знущаннях.⁴

Незважаючи на повагу до сили, діти все ж таки відчувають злість (69%), зневагу (67%) та обурення (59%) до кривдника. Можна припустити, що в цьому разі учні не вважають «лідера», який прагне до самоствердження через демонстрацію фізичної сили або інших насильницьких форм, сильною особистістю, авторитетною й вартою поваги. Швидше за все, група «послідовників», яка формується навколо булера, керується страхом опинитися у ролі жертви. Також це можуть бути індивідуальні причини, які провокують насильство над іншою особою, зокрема сформована модель сімейного виховання, напружені стосунки з батьками, бажання помсти через переживання насильства тощо.

Створення безпечного середовища для дітей є одним із важливих завдань сучасної школи. Дослідження продемонструвало, що вчителі, практичні психологи та соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів деколи проводять профілактичні заходи, спрямовані на попередження булінгу серед дітей, надають інформацію про допомогу при вчиненні насильства. Так, 58% учнів підтвердили проведення такого виду заходів у їхніх школах, 30% дітей не брали в них участі і 12% не змогли відповісти на запитання.

Попри результати дослідження, у багатьох закладах освіти відсутня система попередження булінгу, інформування та протидії насильству, яке,

---

⁴ *Предотвращение насилия в образовательных учреждениях. Методическое пособие для педагогических работников / Л. Глазырина, М. Костенко; под ред. Т. Епомяна. Москва 2015, с. 26.*

навіть виявлене, як правило, не реєструється, а ефективність ужитих заходів систематично не відстежується. Нерідко випадки насильства ігноруються, кривдники залишаються безкарними, а жертви піддаються ще більшим і витонченішим знуцанням.

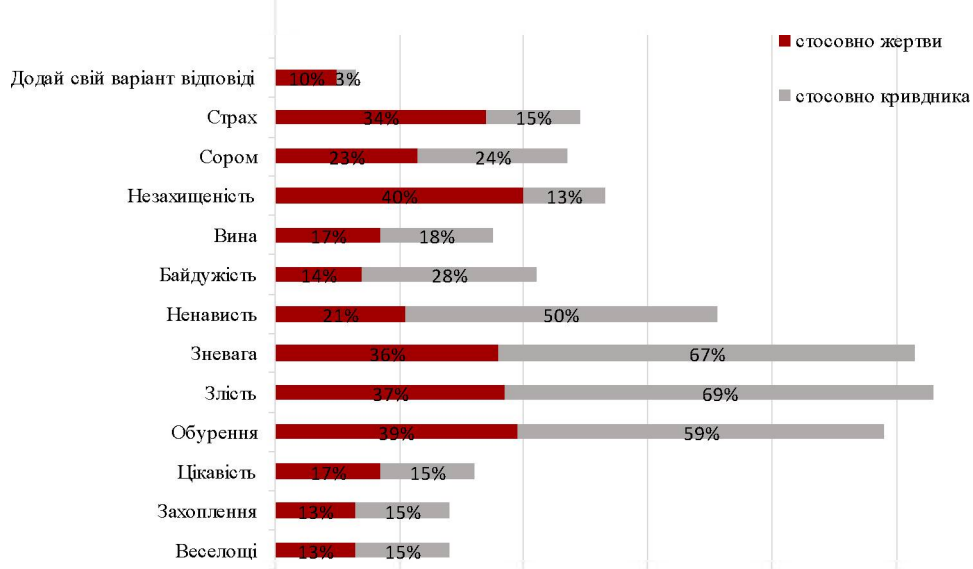

Рис. 5. Що ти відчуваєш до кривдника або жертви, коли спостерігаєш знуцання?

Часто після інциденту з насильством у школах проводять лекції про толерантність, ненасильницьке спілкування, тренінги з розв'язання конфліктів. Проте такі спонтанні заходи профілактики не можуть забезпечити політики та процедур протидії булінгу, систематичного навчання життєвим навичкам, міжособистісного спілкування, сприйняття інакшості тощо⁵.

Оскільки вчителі найбільше контактують із дітьми, вони й найчастіше спілкуються з учнями на тему булінгу (31%). Профілактичну роботу також проводять практичний психолог (13%) та соціальний педагог (10%) школи. Не менш активними у плані попередження насильства серед дітей є батьки учнів. 16% опитаних відзначили, що про насильство серед дітей у школі їм розповідають удома.

Відзначимо, що в більшості випадків (57%) школярі не звертаються по допомогу до дорослих. Причиною такого є недовіра дітей до вчителів, батьків та інших фахівців, часто зумовлена байдужістю, небажанням дорослих

⁵ Там само, с. 39.

втручатися у справи дітей, боязню за свою репутацію тощо. Водночас 33 % респондентів готові шукати підтримку в рідних, старших братів і друзів, адміністрації школи, поліції.

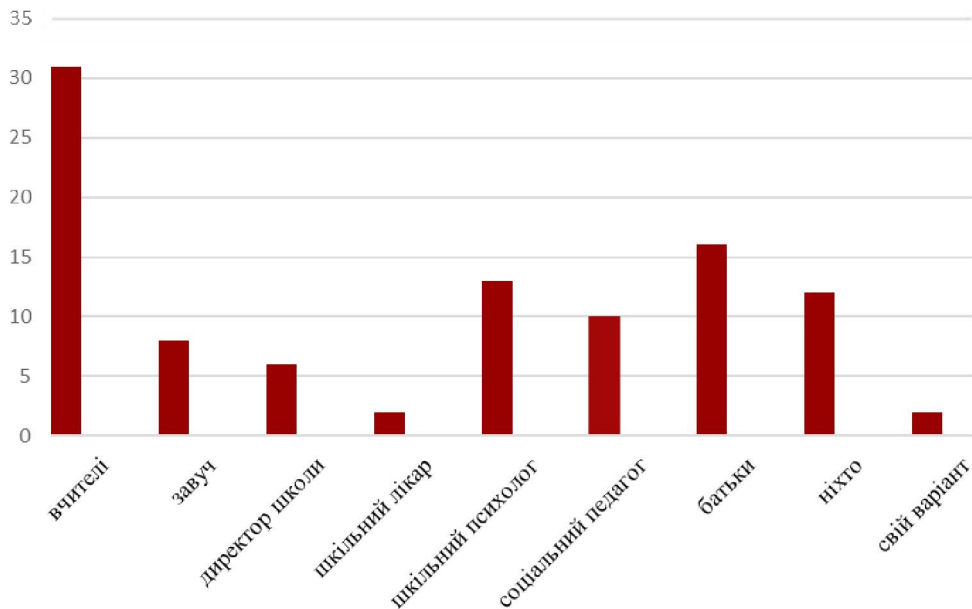
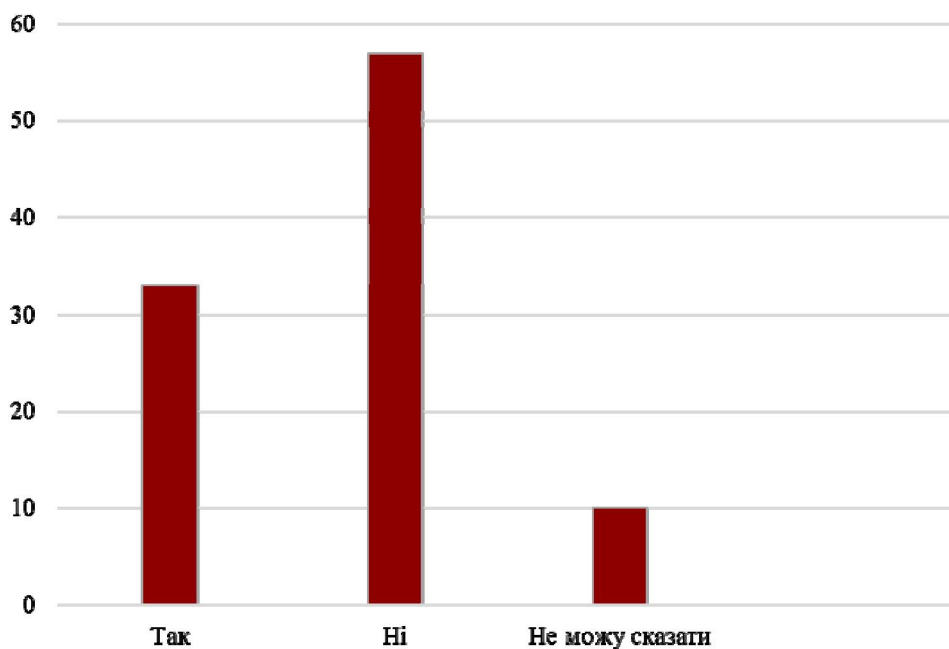

Рис. 6. Хто розповідає вам про насильство серед дітей у школі?

Дослідження показало, що 40 % учнів втручається та пробує припинити знущання, 20 % кличе на допомогу вчителя. Це надзвичайно хороший показник, адже найефективніший шлях зупинити насильство – вчасно йому протидіяти. Водночас в учнів середніх і старших класів спостерігаємо байдужість до булінгу. Так, 13 % респондентів проходять повз, спостерігаючи насильство серед учнів, в 11 % дітей знущання викликає цікавість, вони дивляться, чим усе закінчиться.

Підтверджуючи нашу думку про важливість систематичної роботи із профілактики булінгу, 25 % дітей уважали за потрібне проводити заняття для учнів на тему насильства зі шкільним психологом / соціальним педагогом, 18% вважають, що треба посилити контроль за учнями на перервах, 15% – що необхідно також працювати з батьками, інформуючи їх про причини та наслідки булінгу, способи протидії. Припускаємо, що певним авторитетом у дітей користуються представники правоохоронних органів, шкільні офіцери поліції, які можуть проводити з учнями профілактичні заходи. Зокрема, 15 % респондентів запропонували запрошувати їх для попередження насильства серед дітей.

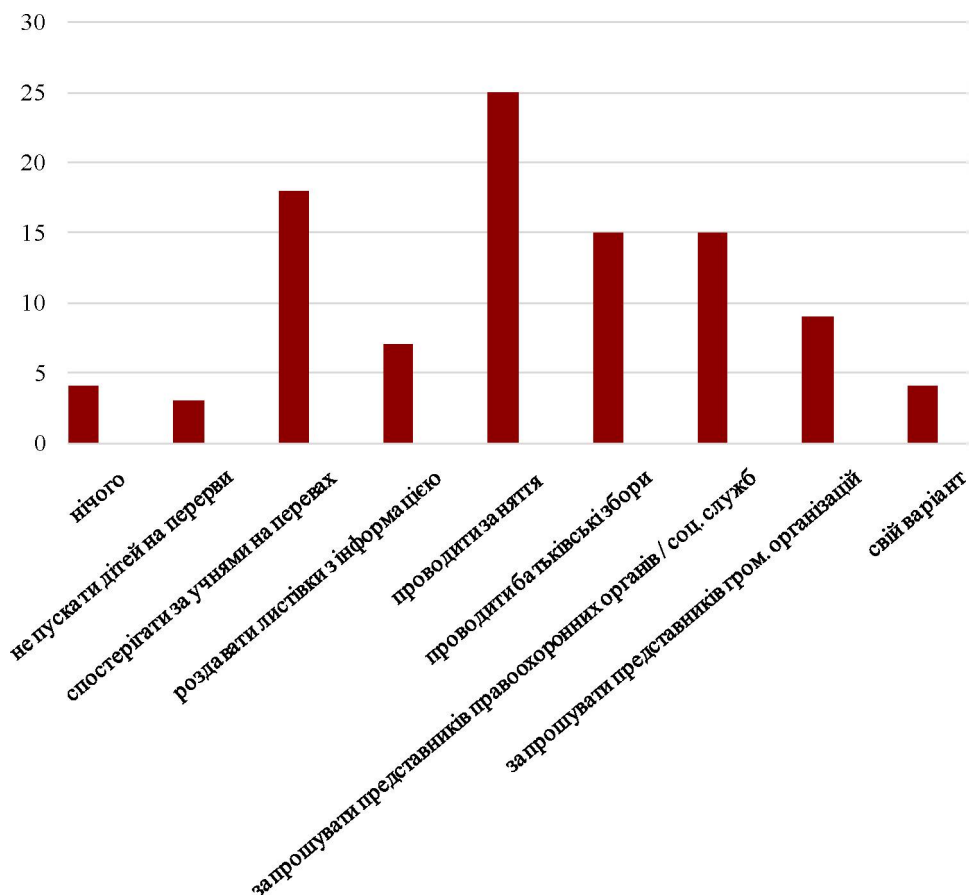

Рис. 7. Чи зверталися Ви по допомогу в разі насильства?

Отже, проведене дослідження показало, що булінг є невід’ємною частиною сучасного шкільного життя. Школярі вважають його практично звичним явищем. Насмішки, прізвиська, штовхання не ідентифікуються дітьми і, на жаль, дорослими як прояви цькування, а радше як типові атрибути шкільного життя. Інакше ставлення до проявів фізичного булінгу, зокрема побиття, відбирання грошей, псування одягу, речей тощо.

Незважаючи на негативне ставлення до кривдників, учні замовчують випадки насильства, часом вважаючи це веселою розвагою або неготовністю протистояти булінг-угрупованню, боячись за власну безпеку. Подекуди вони звинувачують саме жертву у цькуванні через її слабодухість, неподібність до інших і т. д.

Учителі переважно ігнорують і замовчують випадки булінгу. Причиною цього є турбота про репутацію школи, страх продемонструвати власне безсилля та незнання. Батьки ж називають прояви булінгу нормальною частиною життя дитини, свого роду «школою виживання», яку їхня дитина має пройти, при цьому не озброюючи її знаннями й уміннями протистояння насильству. Через таке ставлення дорослих учні втратили надію на допомогу, тому в більшості випадків або замовчують проблему, або стараються вирішити її у власний спосіб.

Рис. 8. Що, на вашу думку, необхідно робити для протидії насильству серед учнів?

У навчальних закладах відсутня система попередження, виявлення та реагування на випадки булінгу. Заходи, які проводять, характеризуються несистематичністю та, в основному, низькою ефективністю через застарілі форми взаємодії з учнями, недостатній рівень знань педагогів, відсутність спеціальних навчальних програм. Водночас школярі відчувають потребу у проведенні просвітницьких заходів із протидії булінгу, опануванні навичками протистояння та реагуванні на прояви насильства.

На момент написання статті в Україні вступив у дію Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». Державні та громадські організації, вчителі та учні активно

розпочали просвітницьку кампанію з попередження булінгу в закладах освіти. Сподіваємося, це розширить розуміння всіх небезпек, які таїть у собі булінг, та допоможе налагодити системну превентивну роботу, спрямовану на інформування, виявлення та протидію. Це також потребує активного залучення дослідників для наукового обґрунтування й фактичного підтвердження ефективності використання нових моделей, форм і методів превентивної роботи.

Svitlana Stelmakh

BULLYING PROBLEM: RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

The bullying problem has been and remains one of the most interesting topics for the researchers in different fields. This is also tabooed topics for educators. But despite such polarity of views, it requires for uniting of efforts of scientists and practitioners for identifying the magnitude of the problem, understanding the essence and attitude of the participants in the educational process, identifying the causes, and developing the preventive system.

The article presents the results of the research on the problem of bullying, which was conducted by polling the schoolchildren in Kyiv and Lviv. This allowed to find out that bullying is an integral part of modern school life. Despite the negative attitude towards the offenders, schoolchildren mostly ignore cases of violence. The lack of the system for prevention, detection, and response bullying cases causes a similar teacher's reaction to the violence among children. At the same time, schoolchildren feel the need of adult support, conducting awareness activities on bullying, training skills for confronting and responding to violence.

Keywords: bullying, harassment, violence among children, results of empirical research.